

«Язык козацький»: мова як ознака ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.)*

Анотація. Мовна палітра ранньомодерної Гетьманщини була доволі розмаїтою і включала канцелярську українську («проста мова»), латину, польську, російську, старослов'янську, розмовну українську мови. На кожну з них покладалися свої функції. Поряд з уявленнями про власні території, етногенез, картину минулого, пантеон героїв та антигероїв, мова в Гетьманщині XVII–XVIII ст. також була важливим фактором ідентичності. **Метою статті** є аналіз функціонування мов/мови в Гетьманщині, виокремлення їх функцій та сфери вжитку, визначення мови як маркера ідентичності спільноти/спільнот, що мешкали на її теренах. **Методологія дослідження** базується на деконструкції текстів – актових і наративних, які побутували в Гетьманщині впродовж означеного періоду. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні значного масиву текстових джерел, що дало змогу реконструювати мовну ситуацію в Гетьманщині, визначити особливості мовного фактора як маркера ідентичності. **Висновки.** Розмежовуючи сфери вживання різних мов у Гетьманщині, ми бачимо їх використання як прямий або опосередкований конструкт ідентичності. Кожна з них займала властиву їй функціональну нішу, саме існування яких було проявом ідентичності соціуму, що проживав у межах Гетьманщини.

Ключові слова: мова, Гетьманщина, ідентичність, спільнота.

На початку XVIII ст. С.Величко, коментуючи власні джерела, нарікав на те, що тексти «иностранные – греческих, латинских, немецких и полских гисториграфов достати в Малой Росии невозможно и витлумачити на козацький язык трудно»¹. Він не раз уживав це означення. Зокрема у сюжеті про переговори Б.Хмельницького з кримським ханом вказувалося на те, що «хан добре знав язык козацький»². Звертаючись до своїх читачів у передмові, також згадував про «наречие козацкое» і «простий стиль», котрим написаний його текст для кращого розуміння та зручності «чительника малоросийского»³.

Що приховувалося за визначенням, глотонімом «козацький язык»? Які мови функціонували в Гетьманщині в XVII–XVIII ст., якими були їх функції і сфери вжитку? До якої міри мова була маркером ідентичності та яку спільноту/спільноти вона конституювала?

Для того, щоб відповісти на перше запитання, слід звернути увагу на мову самого «Літопису Величка», а також деяких інших історичних наративів Гетьманщини – «Літопису Самовидця», «Літописця Дворецьких». Вони написані так званою «простою мовою». У сучасних публікаціях її синонімами виступають «староукраїнська», «канцелярська», «книжна», «українська канцелярська»⁴.

* Статтю підготовлено в рамках дослідницького проекту «Києво-руська та литовсько-польська спадщина в політичних і соціокультурних практиках ранньомодерної України: дискурси традиціоналізму та новаторства».

¹ Величко С. Літопис / Упор. Г.Боряк, Т.Таїрова-Яковлева. – К., 2020. – С.121.

² Там само. – С.141.

³ Там само. – С.122.

⁴ Броджі-Беркоф Дж. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. // Київська академія. – Вип.12. – К., 2014–2015. – С.33–46.

М.Мозер підкреслює дві особливості цієї мови – її надрегіональний характер та певну штучність. Остання полягала у численних запозиченнях з наявних на тоді лінгвістичних систем, створенні граматик з їх регламентаційними нормами. Водночас подібна штучність, на думку дослідника, була ознакою літературності мови, що передбачала також її надрегіональність⁵. Адресатами й носіями «простої мови» виступав весь «руський народ» Речі Посполитої. Що, звичайно, не заперече її регіональні особливості. Найвиразніше вони почали проявлятися після Люблінської унії та поділу «руського» простору між Великим князівством Литовським і Коронаю Польською. Після 1569 р. Вільно перестав бути головним культурним осередком, поряд із ним у південно-східних воєводствах виникали й інші – Київ, Острог, Луцьк. Як наслідок, почала розділятися і єдина канцелярська мова, в якій дедалі чіткіше вирізнялися білоруські та українські риси⁶.

«Проста мова» для населення південно-східних воєводств Речі Посполитої, як і території колишньої Русі в її межах, разом із православ'ям слугувала додатковим маркером ідентичності в умовах контрреформації і процесів конфесіоналізації суспільства. Ця мова, поряд зі старослов'янською, уживалася для написання полемічних творів, проповідей⁷, слугуючи певним консолідуючим елементом для руської спільноти, що мешкала на теренах польсько-литовської держави.

Згодом роль «простої мови» як канцелярської поступово занепадала, її витісняла польська та латина. Це викликало спротив у середовищі місцевої еліти. Так, 1571 р. датується вимога шляхти Київського воєводства на виконання норм Люблінської унії, яка гарантувала в тому числі й використання канцелярської руської мови у судах та місцевих сеймах⁸. Ці ж проблеми стали ще більш гострими та актуальними і в наступному столітті. Про що, зокрема, свідчить інструкція волинської шляхти від 1638 р. на Варшавській сейм, в якій окремо прописано пункти щодо прав «язика руського»⁹.

Процес асиміляції мовного простору південно-східних воєводств обіймав не лише політичні, культурні й соціальні фактори. Певну роль тут відігравали об'єктивні процеси розвитку мови, що включали взаємовпливи. Наприклад, синтаксис «простої мови», за спостереженнями фахівців, було сконструйовано на основі польської мови. Із неї ж запозичувалися й окремі елементи лексики¹⁰. На початку XVII ст. автор полемічного твору «Пересторога» нарікав на ополячування рідної мови: «Як поляци в свой язык намешали слов латинских, которых юж и простие люди уживают, также и русь в свой язык намешали слов полских»¹¹. Слід відзначити, що аналогічний процес впливу «простої мови» зазнавала й сама польська¹².

Після 1648 р. статус «простої мови» змінився. Війна Б.Хмельницького, створення нової держави, нової адміністрації сприяли стрімкому зростанню її

⁵ Мозер М. Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hung.* – 2002. – №47/3-4. – P.232.

⁶ Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – X., 2002. – С.719.

⁷ Мозер М. Причинки до історії української мови. – X., 2008. – С.88.

⁸ Там само. – С.44.

⁹ *Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* – Warszawa, 1985. – S.61.

¹⁰ У XVI–XVIII ст. існувала практика використання латинського алфавіту для передачі текстів на «простій мові» Див., напр., лист 1651 р. горностайпільського сотника своєму брату, «писану ро rusku» (див.: Джерела з історії Національно-визвольної війни 1648–1657 / Упор. Ю.Мицик. – Т.2. – К., 2013. – С.112).

¹¹ Акты относящиеся к истории Западной России. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1851. – С.229. Відомий список «Літопису Грабянки» другої половини XVIII ст., написаний із використанням польської транскрипції (див.: Відділ рукописів Інституту української літератури НАН України. – Ф.99. – №252).

¹² *Serech Y. Ukrainian Influence on the Polish Language in the 16-th and 17-th Centuries // The Annals of the Ukrainian Academy.* – 1952. – №2. – P.696–730.

використання як ділової, канцелярської, як мови гетьманських універсалів, інших актів «внутрішнього вжитку». Вона знову стала мовою еліти, суб'єкта державної влади – козацької старшини. Напевно, саме зв'язок «простої мови» з державними інституціями (Генеральна військова канцелярія, Генеральний суд, полкові, сотенні канцелярії та ін.) вплинув не те, що С.Величко вжив означення «козацький язик», убачаючи в ньому певний маркер державної ідентичності. Для Гетьманщини ця мова стане надрегіональною. Тобто не існувало суттєвої різниці між мовою документів, що походили, скажімо, із Гадяцького, Полтавського чи Уманського полків. Лінгвіст Ю.Шевельов означив цю мову як офіційно-ділове койне Гетьманщини¹³. Однією з ознак «унормованості», а отже надрегіональності канцелярської мови в межах української автономії можна вважати так звані «листовні» – збірники зразків, кліше для укладання офіційних документів, що регламентували сталі вирази, риторичні форми для актів різного рівня та призначення¹⁴. Надрегіональному характеру канцелярської мови сприяла також і Києво-Могилянська академія, у стінах якої велася підготовка канцеляристів – «чиновників» державних інституцій. Вони були головними продуцентами текстів, у тому числі й цілого пласту історичних нарративів, відомих також як «література канцеляристів»¹⁵. Саме канцеляристи трансформували свої знання у практичне русло, формуючи таким чином і відповідний мовний стандарт.

В основі багатой мовної палітри Гетьманщини XVII–XVIII ст., яка, окрім «простої мови», включала також латину, польську, російський варіант ділової мови, розмовну українську, старослов'янську, лежав принцип мотивації й адресата¹⁶. Він визначав уживання тієї чи іншої мови в конкретній сфері або ситуації. Кожний такий мовний вибір є додатковим маркером для характеристики процесів ідентичності в ранньомодерному суспільстві.

У ранніх документах Гетьманщини періоду Б.Хмельницького в офіційній документації використовувалися три мови – «проста», латина й польська. Остання слугувала для листування з польськими королями та вельможами. Це також засіб комунікації в дипломатичних зносинах із Кримом, Османською імперією¹⁷. Латина використовувалася для кореспонденції зі шведським королем, волооським, трансильванським монархами.

За безумовної переваги української канцелярської мови для внутрішнього листування між представниками старшин, в універсалах, епістолярії Б.Хмельницького часто звучала польська¹⁸. Це почасти можна пояснити інерцією річпосполитської політичної культури й інтелектуального впливу, що в поєднання з іншими факторами, наприклад, уявленнями про Річ Посполиту як про спільну Вітчизну, було додатковими свідченнями процесів конструювання ідентичності. Водночас послуговування польською мовою в окремих документах підлягало іншій меті й відображало принцип вибору мови у відповідності з конкретною цільовою

¹³ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – С.723.

¹⁴ Там само. – С.736.

¹⁵ Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. – Ч. III. – Москва, 1934. – С.220–229; Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.62–66.

¹⁶ Броджі-Беркоф Дж. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. – С.35–36.

¹⁷ Див., напр.: Документи по освободительной борьбе украинского народа: 1648–1654. – К., 1965. – С.50; Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1998. – С.67–68.

¹⁸ Універсали та внутрішня кореспонденція наступників Б.Хмельницького – І.Виговського, Ю.Хмельницького, І.Сомка, П.Тетері – написані «простою мовою», що є додатковим свідченням піднесення її статусу в Гетьманщині (див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.129–249).

аудиторією. Наприклад, гетьманські універсали про заборону завдавати шкоди литовським володінням, попри те, що вони були формально адресовані козакам, Війську Запорозькому, писалися польською, оскільки істинною цільовою аудиторією таких послань була литовська шляхта, котра в гетьманській канцелярії очевидно розглядалася як носій іншої мовної культури¹⁹. Те саме можна сказати і про аналогічний універсал щодо запобігання нападів козаків на волинські володіння Д.Заславського²⁰. Отже волинська шляхта – істинний адресат цього документа – сприймалася поза «руським» мовним простором. Аналогічно сприймалися й жителі Львова, до яких Б.Хмельницький у листах звертався польською мовою (1655 р.)²¹. Подібний прийом використовував і його наступник гетьман І.Виговський. Його польськомовний універсал був направлений на Волинь для вербування населення в козацьке військо²². Примітно, що майже через півстоліття, у 1706 р., І.Мазепа звертатиметься до волинської шляхти з подібним закликком, теж складеним польською мовою²³. Спираючись на ці моменти у використанні мови, доречним видається проведення аналогій із територіальними уявленнями й конструюванням образу «свої» землі. Галичина зі Львовом, а також Волинь були включені в ідеальний простір «свої» землі, заснований на рецепції давньоруського минулого²⁴. Але вони не вписувалися в уявлення про її реальні межі, і в текстах XVII–XVIII ст. часто позиціонувалися як окремішня від «України» просторова категорія²⁵.

Утім мотивація при виборі мови могла не збігатися з ідеальними або реальними межами своєї Батьківщини, а залежати від внутрішніх рубежів, окреслених політичною ситуацією. Прикладом цього слугують універсали лівобережного гетьмана І.Брюховецького до жителів правобережної Гетьманщини. Відомо чотири таких документа схожого ідейного змісту із закликком до об'єднання з Лівобережжям і консолідації перед османською загрозою. Три з них написані польською, а один – на «простій мові»²⁶. Залишається лише припускати, чому було надано перевагу

¹⁹ Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). – С.79.

²⁰ Там само. – С.80.

²¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С.457; Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). – С.172–173.

²² Універсали українських гетьманів... – С.90–92.

²³ Там само. – С.354–355.

²⁴ Див. докл.: Бовгіря А. Представление о «своей» земле в исторических нарративах Гетманщины второй половины XVII–XVIII в. // Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории. – Москва, 2018. – С.305–308.

²⁵ Варто відзначити, що в межах самої Волині середини XVII ст. сфера діловодства зберігала «просту мову». Запис про згаданий універсал І.Виговського до луцьких актових книг внесено саме цією мовою (див.: Універсали українських гетьманів... – С.92). Та й самі книги за період 1648–1657 рр. також написані переважно «простою мовою». В актових книгах Володимира і Кременця вживання руської канцелярської мови поряд із польською було паритетним. Польською й латиною зазвичай записувалися всі юридичні терміни (див.: Національно-визвольна війна в Україні (1648–1657): За документами актових книг. – К., 2008. – С.18). На Галичині «проста мова» не втратила свого впливу, попри її практичне витіснення з офіційної сфери. Нею у середині XVII ст. написані Львівський і Хмельницький літописи (див.: Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С.100–124; Хмельницька летопись // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С.77–81). П.Кунацак – львівський міщанин, який жив у місті в період 1663–1696 рр., став автором щоденникових записок, складених на руській і польських мовах. Своєму синові, відповідно до змісту цього щоденника, він найняв учителя для навчання «руської мови» (див.: Кунацак П. Родина хроніка XVII ст. // Жовтень. – 1987. – №4. – С.97). Статус «простої мови» як ділової, канцелярської у Правобережній Україні проіснував до 1696 р., коли постановою сейму в діловодстві було здійснено перехід на польську й латину. Попри це, «проста мова» продовжувала тут існувати в діловодстві монастирів, у публікаторській діяльності ордена василіан (див.: Getka J. Idee a język i tożsamość narodowa mieszkańców dawnych południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej: na materiale druków typografii bazyliańskich (XVIII w.) // Polilog: Studia Neofilologiczne. – 2014. – №4. – С.207–208). При цьому через недостатню кількість фахівців, які знали латину та польську, частина документів продовжувала писатися «простою мовою» з використанням латиниці.

²⁶ Універсали українських гетьманів... – С.307–309.

польській для спілкування з «єдинокровними братами», представниками «єдиного» «малоросійського козацького народу», хоч і розділеного на той час Дніпром. До того ж при загальній спрямованості змісту документів універсал на «простій мові» мав більш виражену антипольську риторичну, ніж його польськомовні аналоги. Можливо, це були перші, поки незначні, ознаки уявлень про жителів іншого берега як про «інших», – усе ще представників «козацького малоросійського народу», але вже «тогочасного», «заднепрського»²⁷. Надалі, із занепадом козацької державності на Правобережжі, уже на початку XVIII ст. тамтешні мешканці сприйматимуться в Гетьманщині вже як «люди полської нації». Але, слід зазначити, подібний дискурс властивий переважно актовим джерелам. Наративи, написані в кінці XVII – у середині XVIII ст., хоч і ретроспективно, проте зберегли пієтет і відданість ідеї єдиної спільноти обох берегів Дніпра.

«Проста мова» в Гетьманщині продовжувала функціонувати до другої половини XVIII ст. Усі без винятку універсали Д.Многогрішного, І.Самойловича написані нею. Гетьманство І.Мазепи стало періодом її найвищого піднесення, і не лише у сфері адміністрування. Нею писалися проповіді, учительні Євангелія, життя святих, шкільні драми, інтермедії, складалися граматики, букварі, історичні твори²⁸. Авторами низки текстів виступали інтелектуали свого часу – Йоаникій (Галятовський), Феофан (Прокопович), Стефан (Яворський), Лазар (Баранович).

Водночас при дворі гетьмана І.Мазепи популярною залишалася польська мова. Утім її функції, мотивація до використання та адресати кардинально змінилися. Вона перестала бути мовою протистояння, яку задіювали полемісти століттям раніше для донесення ідей і принципів до своїх візаві – католиків та уніатів. Це вже й не мова часів Б.Хмельницького, пов'язана зі значним впливом політичної культури, річесполитеською інерцією. Польська мова в Гетьманщині кінця XVII – початку XVIII ст. – ознака високого літературного стилю та культури. Нею складалися панегірики, інші віршовані твори – авторства Я.Орновського, П.Орлика, Стефана (Яворського)²⁹. Курс польської мови був обов'язковим до вивчення в Києво-Могилянській академії. Після 1708 р. умови кардинально змінилися. Образ гетьмана-зрадника у пропаганді того часу підкріплювався твердженнями про його пропольську орієнтацію, що безумовно вплинуло й на статус самої польської мови.

Після Полтави «проста мова» поступово витіснялася з ділового вжитку, поступаючи місцем канцелярській російській. Утім на канцелярську мову дополтавського періоду, гетьманства І.Мазепи російська справила помітний вплив. Це відображено в гетьманських універсалах, листуванні з російськими вельможами, яке здійснювалося, виходячи з мотивації або адресата, російською або ж «простою мовою» з використанням елементів російської лексики³⁰. Процес витіснення української канцелярської мови особливо посилювався з початком 1720-х рр., коли свою роль відіграли дві ключові події. По-перше, у 1720–1721 рр. вийшло кілька монарших указів, що обмежували публікацію книг на цій мові³¹. По-друге, після

²⁷ Докл. про це див.: Бовгура А. «Україна обох берегів Дніпра»: уявлення про єдність вітчизни в інтелектуальній традиції другої половини XVII–XVIII ст. // Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоляка: У 2 кн. – Кн.2: Простори історика. – К., 2019. – С.333–349.

²⁸ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – С.727–730.

²⁹ Roksolański Parnas: Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do XVIII w. – T.2: Antologia. – Kraków, 1998.

³⁰ Moser M. A Linguistic Analysis of Ivan Mazepa's Universals and Letters // Harvard Ukrainian Studies. – 2009–2010. – Vol.33. – №1-4. – P.391–411.

³¹ Полное собрание законов Российской империи. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1832. – №3653. – С.245. Докл. див.: Ісаєвич Я. Українське книговидання XVIII ст.: реперсії та їх наслідки // States, Societies, Cultures. East

смерті І.Скоропадського замість виборів нового гетьмана засновано Малоросійську колегію, до складу якої входили російські чиновники. Цей головний орган управління Гетьманщиною був структурою Сенату, тому її діловодство вимагало уніфікації, у тому числі, у сфері мови, відповідно до імперських норм³².

«Проста мова» продовжувала функціонувати у провінційному діловодстві³³, а також на повсякденному рівні, не пов'язаному з державним управлінням – у приватному листуванні, різноманітних збірниках рецептів та ін.³⁴ Утім російська проникала вже й у цю сферу. Старшинська еліта, тісно пов'язана з імперським центром, переймала в тому числі мову як форму спілкування, наприклад в епістолярії, складанні приватних щоденників³⁵, кодифікації місцевого права³⁶.

Зміна статусу і втрата колишньої престижності канцелярської мови, що з 1648 р. була фактично державною, стало одним із наслідків обмеження автономії. Але чи можна стверджувати, що ці зміни кардинально впливали на процеси конструювання ідентичності в Гетьманщині? Наприклад, у період 1720–1760-х рр. було створено ряд наративних текстів, написаних російською, утім пройнятих патріотичною риторикою, в яких від раніших козацьких літописів не тільки сприйнятий та адаптований концепт існування окремішньої держави зі своєю історією і спільнотою – «малоросійським козацьким народом», але й надано нового імпульсу його існуванню та подальшому розвитку³⁷.

Процес знайомства жителів Гетьманщини з російською мовою в офіційній і повсякденній сферах намітився ще за часів Б.Хмельницького з початком перших дипломатичних контактів із Московським царством та особливо посилювався зі впровадженням воеводського управління в деяких містах. Тут у першу чергу цікава взаємна рецепція мов. В українських джерелах дуже мало свідчень про те, як сприймалася мова сусідньої держави й чи виступала вона засобом ідентифікації її

and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004. – P.399–413; *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – Л., 1925. – С.280–291.

³² За спостереженнями М.Мозера, до 1719 р. «проста мова» як офіційно-ділова превалювала в усіх актових документах Гетьманщини, за винятком незначних лінгвістичних запозичень із російської. Але вже до 1760-х рр. лише окремі елементи колишньої канцелярської мови проникли в офіційне діловодство. Зміну мови в діловодстві автономії можна простежити за текстами документів (див.: *Мозер М.* Причинки до історії української мови. – С.287–292; *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор., авт. передм. та ком. В.Горобець.* – К., 1992).

³³ Полтавська міська книга (1668–1740) / Упор. В.Ринсевич. – К., 2015; *Свашенко А.* Із спостережень над іменниковою парадигмою рукописних Крелевських ратушних книг XVII–XVIII ст. // *Записки НТШ.* – Т.234. – Л., 1997. – С.281–296; *Стародубского магистрата книга справ поточных (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества.* – Т.6. – Х., 1894. – С.259–274; *Шевельов Ю.* Исторична фонологія української мови. – С.735–736.

³⁴ *Передрієнко В.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К., 1979. – С.20–25; *Його ж.* Приватні листи XVIII ст. – К., 1987.

³⁵ *Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753).* – К., 1884; *Дневник Петра Даниловича Апостола // Киевская старина.* – 1894. – №11. – С.300–303; 1895. – №7/8. – С.100–155; *Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Под ред. А.Лазаревского.* – Ч.1–4. – К., 1897; *Горобець В.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. (на матеріалах українських діаріюшів). – К., 1979.

³⁶ *Права, за якими судиться малоросійський народ / Упор. В.Вислобоков.* – К., 1997.

³⁷ *Краткое летоизбране знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозёрским.* – К., 1856. – С.45–106; *Краткое описание Малороссии (1340–1776) / Упор. А.Бовгіря.* – К., 2012; *Симоновский П.* Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах 1765 г. – Москва, 1847; *Летописец, или краткое описание знатнейших действ и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси.* – К., 1888. – С.1–69; *Разговор Великороссии с Малороссией // Киевская старина.* – 1882. – С.313–365; №7. – С.137–148; *Лукомский С.* Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 г. // *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* – К., 1878. – С.321–372.

мешканців. Зустрічаються лише окремі згадки, на кшталт «говорил по-московски», чи навіть «вибранил матерно звичаєм московским»³⁸. У більш пізніх текстах їх витісняють визначення «російський», «великоруський». Немає жодних відомостей про те, що цю мову не розуміли в установах Гетьманщини або робили переклади офіційних документів, написаних нею. Кореспонденція з Москвою велася переважно на українській канцелярській мові, за винятком царського титулу, який традиційно писався старослов'янською. В офіційній же традиції Московського царства канцелярську мову Гетьманщини було прийнято називати «білоруською»³⁹. Для московських «чиновників» вона була іноземною. Більшість документації з Гетьманщини в Москву, що писалася на «простій мові», перекладали, складаючи «списки з письма белоруского». «Государь сего перевода слушал» – таку примітку нерідко можна зустріти на документах українського походження⁴⁰. Ці переклади не завжди коректно відображали зміст. У результаті виникали діаметрально протилежні інтерпретації окремих важливих термінів і положень, що в подальшому стало основою взаємонерозуміння й конфліктів між гетьманською та царською адміністраціями⁴¹.

На початку XVIII ст. в петровську епоху чиновники також мали необхідність у «переводчику языка малороссийского»⁴². Означення «білоруський язык», уживане у другій половині XVII ст., зникло, посупившись «малороссийскому» «языку/наречию». Саме так, наприклад, було ідентифіковано мову мешканців Почепа, які, згідно з однією зі слідчих справ 1728 р., «називали великороссийских людей шавками, то есть по малороссийскому наречию – погаными собаками»⁴³. А в 1745 р. запорожець І.Таран, як повідомляв у доносі російській офіцер А.Лебедев, «бранил драгунов малороссийским наречием»⁴⁴. Примітно, що відособленість мови, якою користувалися в Гетьманщині, у Росії розуміли не лише на повсякденному рівні. Так, М.Ломоносов 1755 р. у своїй «Російській граматиці» визначав «три діалекти» російської мови – московський, північний та український. Останній він називав «природным наречием малороссиян»⁴⁵.

У Гетьманщині використовувалася також старослов'янська мова, що залишалася мовою богослужіння. «Язык славенский», як вона означена у джерелах того часу, також викладалася в Києво-Могилянській академії й була, перш за все, мовою вченості, ознакою «високого стилю»⁴⁶. Окрім сфери богослов'я використовувалася також у театральних постановках, нею укладалися й історичні твори, наприклад «Синопис». Аби показати своє володіння «високим стилем», старослов'янської вживав С.Величко у своєму творі. Автор «Літопису Грабянки» власний текст сильно стилізував під старослов'янську, що може вказувати на духовний сан автора або ж прагнення продемонструвати освіченість.

Крім згаданих мов, у Гетьманщині широко функціонувала ще одна. Назвемо її умовно «українською», оскільки її глотонім, тобто назва сучасниками, нам невідома.

³⁸ Величко С. Літопис. – С.290.

³⁹ «Білоруський» у московському сприйнятті XVII ст. та в деяких українських текстах аж ніяк не означав прив'язку до території Великого князівства Литовського, а мав більш розлоге значення, охоплюючи весь «русський» простір Речі Посполитої.

⁴⁰ Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). – К., 2017. – С.39.

⁴¹ Там же. – С.37–42.

⁴² Там же. – С.38.

⁴³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1793. – Л.76.

⁴⁴ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1042. – Л.4.

⁴⁵ Ломоносов М. Собрание сочинений. – Т.7. – Москва, 1952. – С.430–431.

⁴⁶ Мозер М. Причинки до історії української мови. – С.336; Броджі-Беркоф Дж. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. – С.36–37.

Реконструювати цю мову, позначити сфери застосування порівняно важче. Зі впевненістю можна позначити два види письмових джерел, в яких вона фіксується. Це фольклор, зокрема рукописні збірники пісень XVIII в., а також інтермедії – невеликі драматичні твори, які ставилися в перервах між актами основної драми. Можливо, українською мовою у XVIII ст. писалися й деякі історичні твори. М.Костомаров у своєму «Богдані Хмельницькому» використовував незбережений до наших днів наративний текст, близький за змістом і структурою до короткої редакції «Літопису Грабянки». Мова цього тексту, судячи з наведених істориком цитат, близька до сучасної української⁴⁷.

Якою мовою розмовляли в Гетьманщині? Припустімо, що польська та російська широко вживалися в повсякденні. Є підстави вважати, що українська також використовувалася як розмовна. Її сліди можна виявити в текстах, що фіксують пряму мову, коли їх упорядники з різних причин намагалися максимально точно передати почуте. Ідеться, наприклад, про щоденник королівського посланника М'яковського, направленою для переговорів зі Б.Хмельницьким у лютому 1649 р. Він, зокрема, описував зустріч із гетьманом, який серед іншого говорив: «Wybiju z laskoi nevoli narod veś ruski. A szto perwej o szkodu i krywdu swoju wojował, teper wojowaty budu o wiru prawosławnuju nashuju. Pomożet mi to czerń wsiaja po Lublin i Krakow». У щоденнику М'яковського це не єдина фраза, що ілюструє пряму мову гетьмана⁴⁸. Таким чином перед нами текст на польській латиниці, який передає мову (у сприйнятті поляка), що відрізняється від польської та «простої мови», і близька до сучасної української.

Українська мова як пряма «звучить» також і у матеріалах слідств за «словом і ділом» – тобто розслідування політичних злочинів у XVIII ст. До них належали переважно вербальні дії – «говорение непристойных слов», «образа величності». У подібних документах їх укладачі намагалися найбільш точно передати зміст сказаного, адже, власне, саме слово й було складом злочину.

Мова, дуже близька до розмовної української, присутня також в інтермедіях Я.Гаватовича (1596–1679 рр.) – поляка, який усе своє життя провів на Галичині. Відомо, що в 1655 р. він у складі делегації львівських міщан брав участь у переговорах із Б.Хмельницьким, чие військо взяло в облогу місто⁴⁹. Ряд фрагментів його інтермедій написано розмовною українською з використанням польської абетки. Тексти Я.Гаватовича датуються 1619 р., що свідчить про велику поширеність розмовної мови не лише в Гетьманщині за часів її існування, але й у межах «ідеальних» теренів «своєї» території, якими, зокрема, були землі Руського воеводства Речі Посполитої в ментальній географії українських політиків та інтелектуалів другої половини XVII – початку XVIII ст.

Дуже цікавим джерелом для уявлень про те, як взаємодіяли і взаємоіснували розмовна та книжна мови видається листування гетьмана І.Мазепи з донькою

⁴⁷ Бовгира А. «Достовірний руський літопис» в монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.28. – К., 2018. – С.288–296. Так, напр., виглядає один із написаних українською мовою фрагментів анонімного наративу, цитованого М.Костомаровим. Його зміст розкриває деякі реалії після підписання Зборівського перемир'я 1649 р.: «Коли ж ви, панове, чинш на Вкраїні одбиратимете? От уже рік тому єсть, як ми вже вам нічого не платим. А може чи не згадаєте ще якоїсь панщини? От із бидла досі не брали десятини, коні ржуть, бидло на ярмарок до Вроцлава хоче» (див.: Костомаров Н. Богдан Хмельницький // *Его же*. Исторические монографии и исследования. – Т.ХІ. – Санкт-Петербург, 1884. – С.286).

⁴⁸ Воссоединение Украины с Россией: Материалы и документы в трёх томах. – Т.2 (1648–1651). – Москва, 1953. – С.107–110.

⁴⁹ Павлик М. Якуб Гаватович – автор перших руських інтермедій з 1619 р. // Записки НТШ. – Вип.35/36. – Л., 1900. – С.27–30.

генерального судді Мотрею Кочубей⁵⁰. Тут бачимо своєрідне поєднання книжної й розмовної, із переважанням останньої. Автор листів намагався бути зрозумілим, оскільки його адресат – 16-річна дівчина, представниця некнижної культури⁵¹. «Моя серденко. Зажурилися, почувши от дівки такое слово... Мое сердце коханое. Сама знаеш, як я сердечне шалене люблю В.М. Еще нікого на світі не любив так»⁵². Подібною мовою написані інші поетичні твори, авторство яких приписують І.Мазепі («Дума», «Чайка») ⁵³.

«Всі покою щире прагнуть,
А не в еден гуж тягнуть.
Той на право, той на ліво,
А все браття того диво»⁵⁴.

Але чи вбачали сучасники в мові прямий маркер своєї або чужій ідентичності? Знайти такі маркери надзвичайно складно. І все ж вони існують. Одним з яскравих прикладів слугує польська реляція 1649 р. про капітуляцію перед козаками залоги фортеці Кодак. Стверджувалося, що козаки, випустивши обложених, ідентифікували їх саме за мовною ознакою, убиваючи тих, хто «*języka ruskiego nie umieli i był który mian za lacha i niemca*»⁵⁵.

Означення «*język ruski*» часто зустрічається в польських та українських текстах другої половини XVII ст. Можна припустити, що ним позначали «просту мову» й у більшості випадків усе зводилося до простої констатації факту використання мови. Але в окремих випадках народ і його мова ототожнювалися, позначаючи таким чином певну ідентичність. У проекті договору П.Дорошенка з Османською імперією від 1669 р. стверджувалося, що «народ руский не весть иного языка, кроме природного». Тож, як впливає зі змісту документа, листи від султана необхідно писати «по руску», а послы з Порти, «которые будут приходит в наши страны, да всячески глаголют руским диалектом»⁵⁶. Також на перемовинах із польською стороною висувалися, серед іншого, вимоги про повернення офіційного статусу руській мові: «Письма наши руские аби знову в канцелярии впроважони били»⁵⁷. В одному з текстів часів гетьманства П.Дорошенка руська мова названа навіть «прирожденным диалектом нашим»⁵⁸. В інструкції своїм послам на переговори з поляками він окреслював «ідеальні» межі козацької території, що визначалися саме мовою: «Донедле язык народа руского осязает»⁵⁹. У 1659 р. попередник П.Дорошенка гетьман І.Виговський уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою, за яким

⁵⁰ Flier M. Love's Labour's Lost: Mazepa's Grammar of Romance // Harvard Ukrainian Studies. – 2009–2010. – Vol.33. – №1-4. – P.428–431.

⁵¹ Ibid. – P.426.

⁵² Ibid. – P.428–429.

⁵³ Чижевський Д. Українське літературне бароко. – К., 2003. – С.479–481; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Париж; Торонто, 2001. – С.354–361.

⁵⁴ Істочники малоросийской истории, собранные Д.Бантышем-Каменским. – Часть вторая (1691–1722). – Москва, 1859. – С.109–110. Це уривок із «Думи», яка є складовою доносу В.Кочубея та полтавського полковника І.Скри проти І.Мазепи. Оригінал цієї справи див.: РГАДА. – Ф.124. – 1708. – №19. Вірш мав слугувати непрямим підтвердженням намірів гетьмана, перед ним є приписка: «Дума гетмана Мазепы, в которой значное противление» держави великого государя оказуется противление».

⁵⁵ Документи об освободительной войне украинского народа. – К., 1965. – С.205.

⁵⁶ Універсали українських гетьманів... – С.381.

⁵⁷ Там само. – С.396.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. – С.381.

визнавалося існування Великого князівства Руського. Крім його реальних кордонів у трактаті визначено ареал, в якому повинні бути збережені всі права православних – «докуда язык народа руского достигаєт»⁶⁰. Шведський посланець до Б.Хмельницького Ґ.Велінґ у своєму донесенні повідомляв королю Карлу X про претензії гетьмана на «всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли»⁶¹.

Ще одним джерелом для уявлень про мову як маркер ідентичності стали тексти вже згаданих інтермедій. Персонажами цих творів, написаних переважно в кінці XVII – на початку XVIII ст. в Гетьманщині, були представники різних національностей – поляки, цигани, німці, росіяни, євреї, греки, литвини, волохи, русини. За кожним із них закріплено певний образ і поведінкове кліше. Так, поляк – це завжди гордовитий, хвалькуватий шляхтич, єврей – хитрий, меткий торговець та шинкар, русин – простодушний мужик або козак. Мова тут виступала головним маркером ідентичності, за допомогою якого глядач повинен був упізнати того чи іншого персонажа. Відповідно, поляк говорив польською, росіянин (москаль) – російською, козаки й мужики – розмовною українською або «простою мовою». Щодо інших, мову яких автори інтермедій, очевидно, не знали, також робилася спроба ототожнити їх з окремою мовою, уносячи в їхні репліки елементи справжньої мови або змінюючи, перекручуючи її на певний лад. Візьмімо для прикладу фрагменти з інтермедії до драми М.Довгалевського «Комічна дія» (1720-ті рр.). Не вдаючись особливо в її зміст, відзначимо, що персонажами виступали козак, литвини, поляк і москаль. Козак зустрічається на полюванні з поляком, у них зав'язується суперечка про історію, що зводилася до питання, чи володіла Польща колись Україною. Литвини – слуги поляка, не вступають предметно в дискусію, розмовляючи між собою про те, як краще прислужитися своєму панові. Москаль виступає на боці козака проти поляків. Причому кожен із цих персонажів промовляє на своїй розмовній мові:

Лях: Nie buy się, wac, gdyby tu kozacy przyszli,
 Mu by tu ich kanczukiem w lasy wprowadzili! [...]
 Козак: А доки ж вы, бестелюгы, будете звегати?
 Чи то ми вас не зможем кіямы прогнаты? [...]
 Москаль: Што они тебя, гаспадин пан-казак, не ругают ли?
 Козак: Де ж пак не лають? От так лають, що аж лихо!
 Москаль: Дабро ти, казак! Вось ми убіером их тихо! [...]
 Литвин: Глядзіце ж, як будзеце перед паном гавариць,
 Я вас старосцю своєю магу научиць»⁶².

Чи була мова засобом ідентичності в Гетьманщині? Безсумнівно, є ряд джерел, які дозволяють стверджувати, що мова виступала певним маркером ідентичності, за допомогою якого визначалося колективне «ми» для вирізнення від «інших». Але в повсякденному житті людина в Гетьманщині XVIII ст. існувала в полілінгвічному середовищі. Наведемо приклад типового інтелектуала того часу – військового канцеляриста. Згідно зі специфікою його служби, він готував документи для органів управління автономії на «простій мові» або на російській. Як і більшість

⁶⁰ Там само. – С.40.

⁶¹ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.92.

⁶² Інтерлюдії до драми Митрофана Довгалевського «Комическое действие» // Українські інтермедії XVII–XVIII ст. – К., 1960. – С.109, 111–112.

його колеґ, студіював у Києво-Могилянській академії, де вивчав латину й польську. Не виключено, що володів цими мовами, міг читати або використовувати у своїх текстах. Відвідував церковні служби, де богослужіння велося на старослов'янській, безумовно читав тексти цією мовою. У повсякденному житті канцелярист, можливо, використовував розмовну українську. Використання кожної з цих мов залежало від конкретної ситуації, мотиваційного фактора, а також адресатів, до яких він звертався – усно або у формі різного роду текстів.

Розмежовуючи сфери вживання різних мов у Гетьманщині, ми бачимо їх використання як прямий або опосередкований конструкт ідентичності. Крім того, кожна з них займала властиву їй функціональну нішу. Саме їх існування є проявом ідентичності соціуму, що проживав на теренах Гетьманщини, тому що функціональна палітра мов поза її межами виглядала зовсім інакше. Таким чином, «проста мова» – це надрегіональна мова для руської спільноти Речі Посполитої, а також маркер політичної ідентичності Гетьманщини як автономної держави, в офіційній практиці якої вживалася особлива мова, що відрізнялася від мови сусідів. У XVII–XVIII ст. вона асоціювалася з особливою корпорацією – військовими канцеляристами. Пізніше на зміну «простій мові» прийшла російська, що стала діловою та писемною для еліти. Старослов'янська мова – універсальна й надрегіональна мова богослужіння знову ж таки для «руської» Речі Посполитої, показник освіченості, належності до книжної культури. Польська мова у XVIII ст. – також мова освіченості, мистецтва, а ще дипломатії. І, нарешті, та невелика інформація, яку вдалося виявити у джерелах, свідчить про існування розмовної мови, відмінної від канцелярської, якою користувалися не лише посполиті, а й еліта (включно з гетьманом).

REFERENCES

1. Bevzo, O. (1971). *Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopysets*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bovgiria, A. (2018). Predstavlenie o "svoej" zemle v istoricheskikh narativakh Getmanshchiny vtoroj poloviny XVII–XVIII. *Narrativy rusi kontsa XV – serediny XVIII v.: v poiskakh svoej istorii*. 293–310. Moskva. [in Russian].
3. Bovhyria, A. (2018). "Dostovirnyi ruskyi litopys" v monografii Mykoly Kostomarov "Bohdan Khmelnytskyi". *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 28, 288–296. [in Ukrainian].
4. Brodzhii-Berkof, D. (2014–2015). Vybiry movy ta vybir kultury v Ukraini XVII st. *Kyivska akademiia*, 33–46. [in Ukrainian].
5. Chynczewska-Hennel, T. (1985). *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do potowy XVII w*. Warszawa. [in Polish].
6. Flier, M. (2009–2010). Love's Labour's Lost: Mazepa's Grammar of Romance. *Harvard Ukrainian Studies*, 33/1–4, 391–411.
7. Getka, J. (2014). Idee a język i tożsamość narodowa mieszkańców dawnych południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej: na materiale druków typografii bazylińskich (XVIII w.). *Polilog: Studia Neofilologiczne*, 4, 205–216. [in Polish].
8. Horobets, V. (1979). *Leksyka istorychno-memuarnoi prozy pershoi polovyny XVIII st. (na materialakh ukrainskykh diariushiv)*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytyky, rozvytok, problem*. Lviv. [in Ukrainian].
10. Isaievych, Ya. (2004). *Ukrainske knyhovydannia XVIII st.: represii ta yikh naslidky. States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski*. 399–413. New York. [in Ukrainian].
11. Moser, M. (2009–2010). A Linguistic Analysis of Ivan Mazepa's Universals and Letters. *Harvard Ukrainian Studies*, 33/1–4, 391–411.
12. Mozer, M. (2002). Chto takoe "prostaia mova"? *Studia Slavica Hung.*, 47/3–4, 221–260. [in Russian].
13. Mozer, M. (2008). *Prychynky do istorii ukrainskoi movy*. Kharkiv. [in Ukrainian].
14. Ohloblyn, O. (2001). *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba*. Niu-York; Kyiv; Paryzh; Toronto. [in Ukrainian].
15. Peredriienko, V. (1979). *Formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy XVIII st na narodnii osnovi*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Peredriienko, V. (1987). *Pryvatni lysty XVIII st*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Pritsak, O. (1993). Doba viiskovykh kantseliarystiv. *Kyivska starovyna*, 4, 62–66. [in Ukrainian].
18. Smolii, V., Stepankov, V. (1997). *Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII st.: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Svashenko, A. (1997). Iz sposterezhen nad imennykovoiu paradyhmioiu rukopysnykh Krolevetskykh ratushnykh knyh XVII–XVIII st. *Zapysky NTSh*, 234, 281–296. [in Ukrainian].
20. Tairova-Yakovleva, T. (2017). *Inkorporatsija: Rossija i Ukraina posle Pereiaslavskoj rady (1654–1658)*. Kiev. [in Russian].

Andrii Bovhyria

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), andrzej@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

“Cossack Language”: Language as a Sign of Identity in Hetmanshchyna (Second Half of the Seventeenth – Eighteenth Century)

Abstract. The language image of the early modern Hetmanshchyna was quite diverse and included “prosta mova”, Latin, Polish, Russian, Old Slavonic, and spoken Ukrainian. Each of them was assigned its own functions. Along with ideas about own territory, ethnogenesis, an image of the past, a pantheon of heroes and antiheroes, language in Hetmanshchyna of the 17–18 centuries was also an important factor of identity. **The purpose of the article** is to analyze the functioning of languages in Hetmanshchyna, highlighting their function. Defining language as a marker of the identity of the community / communities that lived in its territory. **The research methodology** is based on the deconstruction of documents and narratives, which existed in Hetmanshchyna during this period. **The originality** consists the comprehensive study of a significant amount of textual sources, which made it possible to reconstruct the language situation in Hetmanshchyna to identify the features of the language factor as a marker of identity. **Conclusions.** Distinguishing the spheres of use of different languages in Hetmanshchyna, we see their use as a direct or indirect construct of identity. Each of them occupied its own functional niche, the very existence of which is a manifestation of the identity of the society that lived in Hetmanshchyna.

Keywords: language, Hetmanshchyna, identity, community.